

Resistència, crisi i reconstrucció dels republicanismes valencians durant els primers anys de la Restauració (1875-1891)

per Manuel Martí

Els estudis polítics sobre el període inicial de la Restauració solen fer escassa referència al paper dels diversos grups republicans. Els estudiosos del moviment republicà a Espanya coincideixen en llurs opinions a l'entorn d'aquest tema. Sobre aquesta etapa, els factors més sovintejats en les descripcions de conjunt són la fragmentació, herència del procés revolucionari, i l'esterilitat de les iniciatives polítiques del republicanisme del segle XIX, que féu inútils la tàctica conspirativa del zorrillisme, la discussió doctrinal dels federals i els assaigs centristes de Salmerón; sols el possibilisme de Castelar hauria aconseguit un cert èxit, condicionant en sentit democràtic la política de Sagasta.¹ També la historiografia valenciana sembla coincidir en eixa visió; davant el panorama general d'èxit restauracionista, el republicanisme va constituir l'única alternativa. Però les al·lusions al paper modernitzador d'aquest moviment es refereixen a la iniciativa renovadora del primer blasquisme, en els anys finals del segle XIX. Abans el republicanisme havia estat un «*partido de notables radicales y nostálgicos de ... la Primera República*».²

L'anterior afirmació deixa perplex aquell qui conega la vitalitat que, en la història contemporània valenciana, ha manifestat el radicalisme liberal; una trajectòria radical que, per exemple, explica l'esplendor del republicanisme valencià durant el Sexenni Democràtic.³ La penombra

1. Vid. C. DARDE, *Los republicanos*, dins *Historia general de España y América*, vol. 16 (2) (Madrid 1981), ps. 433-463. Visions semblants són mantigudes pels historiadors interessats a fer ressaltar la renovació republicana dels anys del canvi de segle, com J. ROMERO MAURA, «*La Rosa de Fuego*». *El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909* (Madrid 1989; 1a. ed.: Barcelona 1975), ps. 43 i ss., o, en l'actualitat, J. ÁLVAREZ JUNCO, *El Emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista* (Madrid 1990), cap. 3.

2. Així, en una de les síntesis recents, com és la de T. CARNERO, *Cambio económico y movilización social en la Restauración*, dins *Historia del pueblo valenciano*, vol. III (València 1988), ps. 765-784; la citació, a la p. 778.

3. Vid. I. BURDIEL, *Revolució liberal i moderantisme burgès: 1833-1866*, i P. RUIZ, *Crisi del sistema moderat i revolució democràtica (1866-1874)*, dins *Història del País Valencià*, vol. V (Barcelona 1990), ps. 77-116 i 117-135, respectivament. Sobre les arrels estructurals d'aquest radicalisme, J. MILLAN, *L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric*, *ibid.*, ps. 29-76.

republicana en els primers anys de la Restauració sobta, encara més, a l'observador de la revifalla posterior al 1895.⁴ Què va passar amb el republicanisme en el període inicial de la Restauració?

Alguns estudis d'àmbit territorial restringit han plantejat interrogants sobre aquest problema. El més interessant de tots⁵ és, sens dubte, el d'Àngel Duarte, *El republicanisme català a la fi del segle XIX*,⁶ que analitza un moviment republicà en condicions bastant semblants a les que van patir els demòcrates valencians abans de la reorganització blasquista. Per a Duarte, els republicans catalans evidenciaren un *fracàs polític* que era producte de llur manca d'iniciativa en la lluita contra el sistema de la Restauració; així, es malbarataren els elements que havien permès el reviscolament dels anys noranta: el sufragi universal i una certa recuperació de l'obrerisme. Per tant, l'atenció de l'historiador es desplaça cap a l'observació de la continuïtat de la *presència social* del republicanisme, cap a l'anàlisi de la seua actuació al si de les organitzacions militants i de les associacions populars i obreres, així com a l'activitat en la vida ciutadana.⁷ Aqueixa línia d'interpretació és, indubtablement, renovadora i necessària, però no deixa de plantejar problemes. Primerament, el de l'abast d'eixa continuïtat social; en segon lloc, el dels motius del fracàs polític republicà.

Parlem del primer problema. A. Duarte enumera, en pàgines denses de provatura documental i reflexió,⁸ els elements que feren possible el nou acoblament entre republicanisme i obrerisme: comuna tradició ideològica de liberalisme esquerrà, compartides experiències quotidianes referides a un model capitalista que no havia desterrat el món de la petita producció, rehabilitació d'un republicanisme desacreditat per l'experiència del Sexenni davant treballadors que assistiren a la configuració d'un sistema polític encara més hostil, interès republicà en l'obertura a la polí-

4. Sobre l'embranchida del blasquisme, A. CUCÓ, *Sobre els orígens del blasquisme*, «I Congreso de Historia del País Valenciano», vol. IV (València 1974), ps. 477-485, i, sobretot, R. REIG, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València, 1898-1906* (València 1982), i *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900* (València 1986).

5. Deixe de banda, entre altres, l'obra de F. ARCAS, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)* (Córdoba 1985), i l'article de D. CASTRO, *Los republicanos madrileños durante la primera fase de la Restauración*, dins A. BAHAMONDE, L.E. OTERO (eds.), *La sociedad madrileña durante la Restauración, 1876-1931* (Madrid 1989), ps. 40-57. Per a un recull bibliogràfic sobre el republicanisme, A. DUARTE, *El republicanismo decimonónico (1868-1910)*, «Historia Social», 1 (1988), ps. 120-126.

6. Vic 1987.

7. És un plantejament que va iniciar P. GABRIEL, *El marginament del republicanisme i l'obrerisme*, «L'Avenç», 85 (1985), ps. 34-38.

8. DUARTE, *El republicanisme...*, op. cit., ps. 144-145.

tica de masses i, finalment, migradesa de les alternatives polítiques sustentadores d'un obrerisme autònom. L'anàlisi de Duarte ofereix dades sobre una altra qüestió decisiva, la de l'ambigüitat del vincle entre republicanisme i obrerisme: control del moviment obrer o reconeixement de l'autonomia dels treballadors?

En canvi, l'espai dedicat a altres sectors socials que nodrien els rengles republicans és molt migrat. Essent el republicanisme un moviment interclassista, com evolucionaren els seus lligams amb sectors diversos de les classes benestants? ¿És la relació amb l'obrerisme l'únic factor determinant de l'evolució republicana durant la Restauració inicial? La resposta a aquesta pregunta sols pot trobar-se en la recerca sobre el paper polític dels republicans dins el nou sistema, aspecte que pot il·luminar, de passada, el sentit social d'aquest règim polític. Fins a quin punt va ser estable i unànime l'acord burgès al voltant del sistema canovista?

La continuació de l'anàlisi política del republicanisme esdevé, així, una tasca encara obligatòria. D'una banda, crec que cal delimitar les dimensions d'eix innegable fracàs polític. Podria objectar-se que les dificultats amb què es va trobar obliguen a reconsiderar la valoració dels seus escassos èxits: en aquelles circumstàncies, aconseguir majories municipals, o algun diputat provincial, no deixa de tenir el seu mèrit. El menysmenament del paper del republicanisme com a instrument per a trencar el marc oligàrquico-caciquil és fàcilment explicable si es té en compte que, en alguns estudis sobre el moviment republicà, el tractament atorgat a les forces dinàstiques i al funcionament del sistema restauracionista és d'una simplificació decebedora. Aquest oblit del context polític duu, finalment, al relatiu abandó de l'examen de la política municipal republicana. El domini del poder local per part dels republicans fou, en alguns casos, molt durador i resulta essencial a l'hora de comprendre el prolongat suport que va rebre de diversos sectors socials. Qüestions com la gestió urbanística o la política fiscal expliquen, en bona mesura, l'alineament de grups socials amb unes o altres postures partidistes.⁹

Aquesta nova empena en la comprensió política del republicanisme no hauria de recloure's, però, en l'àmbit institucional o ideològic. Cal, precisament, la insistència en la interpretació social dels comportaments polítics, defugint el positivisme de la història política tradicional.

Són massa problemes per a poder-los resoldre en tant poques pàgines. Amb tot, crec que la *presentació d'alguns resultats de la meua pròpia*

9. És inevitable referir-se a la dissecció de la política municipal del blasquisme efectuada per R. REIG, *Blasquistas...*, op. cit. Cf. Josep. M. BENAUL BERENQUER, *Política i consums. La revolució del 1868 a Terrassa*, «Recerques», 17 (1985), ps. 73-103, sobre el lligam entre política local i determinació de les actituds polítiques dels grups socials.

*recerca sobre la política local castellanenca*¹⁰ pot oferir elements de reflexió sobre les incògnites plantejades. Eixe és el primer dels objectius d'aquest article. El segon, un *repàs comparatiu a la situació del republicanisme valencià en els primers anys de la Restauració*. Finalment, a la llum de l'anterior, seran repesos els *punts de discussió*, a escala general, esmentats més amunt.

LA DIFÍCIL RECUPERACIÓ DEL REPUBLICANISME CASTELLONENC

En l'últim quart del segle XIX Castelló era una petita capital de província amb una població creixent des dels vint mil als vint-i-cinc mil habitants, dedicats majoritàriament a ocupacions relacionades amb l'agricultura. Existia una enorme massa de jornalers agraris (al voltant de la quarta part de la població activa), però es detecta també la presència d'una àmplia capa de petits propietaris de terra (un fenomen característic de la via particular de consolidació del capitalisme al camp valencià),¹¹ que anava des del jornalер posseïdor de petites parcel·les de marjal al llaurador propietari que completava l'explotació del treball de la seua família amb la contractació ocasional d'assalariats. Hi havia, per fi, un sector poc delimitable de propietaris rendistes i una capa d'arrendataris encara menys coneguda. La dedicació a les activitats agràries no implica un quadre general d'endarreriment. L'agricultura castellanenca, com la valenciana en general —i molt particularment la de regadiu—, es trobava immersa en un profund procés de canvi per a adaptar-se a les noves condicions del mercat mundial. La crisi dels conreus tradicionals es va resoldre, després

10. El contingut de l'article es basa —encara que no de manera exclusiva— en els meus estudis *Cossieros i anticossieros. Burgesia i política local: Castelló de la Plana (1875-1891)* (Castelló 1985), *L'Ajuntament de Castelló de la Plana (1875-1891): del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política* (Castelló 1989), *La Diputació de Castelló durant els primers anys de la Restauració*, «Estudis Castellonencs», 4 (1987/88), i *Les arrels socials del comportament polític. Societat, eleccions i personal polític a finals del segle XIX: la ciutat de Castelló de la Plana* (en curs de publicació). El lector agrairà que no hi faça contínua al·lusió i, per això, sols donaré referència de les citacions textuales.

11. Aquest resum de la caracterització social i econòmica és basat en el meu treball *Les arrels...*, *op. cit.*, prenent com a font principal el padró municipal de veïns del 1877 (Arxiu Històric Municipal). Sobre l'agricultura valenciana en aquesta època són imprescindibles les obres de R. GARRABOU, *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)* (València 1985); S. CALATAYUD, *Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer, 1860-1930* (València 1989); T. CARNERO, *Expansión vinícola y atraso agrario (1870-1900)* (Madrid 1980); i V. ABAD, *Historia de la naranja (1781-1939)* (València 1984).

d'una llarga sèrie d'alternatives, en favor de l'expansió del taronger, mentre que el secà experimentava el *boom* de la vinya. No exempt de vacil·lacions i problemes, l'afermament de l'agricultura comercial potencià l'ampliació del mercat local i, a la llarga, la consolidació del sector manufacturer.¹²

Perquè eixa és l'altra cara: al costat del sector primari preponderant subsistia un riquíssim món artesà que tenia un dels seus pols en l'arrelada manufactura del cànem. Malgrat la seua estreta relació amb les activitats agràries, el cànem proporcionava a Castelló un nodrit col·lectiu de treballadors urbans, molts dels quals eren dones i infants, que distingia l'estructura sòcio-professional castellanenca de la dels pobles de la rodalia. L'artesania del cànem es trobava en un procés de franca decadència que, de tota manera, singularitza el cas de Castelló dintre la davallada general del sector. Al seu costat, tota una sèrie d'activitats industrials/artesanes a petita escala conformaven un ric ventall menestral que englobava un terç de la població activa de la ciutat.

La resta era constituïda per un sector terciari apreciable —entorn del 20% dels ocupats—, dins el qual es palesa la feblesa de les activitats comercials i el pes relatiu del personal dependent de l'aparell administratiu que la ciutat concentrava per la seua condició de capital de província. El quadre general es completava amb un grau d'analfabetisme altíssim, agreujat encara més en els grups agraris i entre els assalariats.

Sobre aquest complex panorama social la restricció censatària del sufragi determinà una greu limitació de les possibilitats de participació política. Els assalariats, en especial els del sector secundari, van ser els més afectats (juntament amb l'evident marginació de joves i dones), mentre que llauradors i, sobretot, personal dependent de l'administració ompliren les llistes electorals. Amb tot, un bon sector de l'artesanat i, fins i tot, dels assalariats de l'agricultura aconseguí superar la barrera censatària, que delimitava un cos electoral restringit però apreciable (al voltant del deu per cent de la població), on no eren sols representats els estrats més benestants de la societat castellanenca.¹³

12. Sobre el model de desenvolupament a la plana castellanenca, *vid.* J.A. TOMÁS CARPI, *La lógica del desarrollo económico: el caso valenciano*, vol. I (València 1985), ps. 455-508; les posteriors referències a l'evolució del sector del cànem en l'àmbit espanyol provenen de J. NADAL, *La industria fabril española en 1900. Una aproximación*, dins J. NADAL, A. CARRERAS, C. SUDRIÀ (comp.), *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica* (Barcelona 1987), ps. 23-61.

13. Basant-me en l'anàlisi del cens electoral municipal del 1889 he estudiat aquest fenomen (que contradiu, en bona mesura, les afirmacions tòpiques sobre el censatarisme) a *La restricció censatària del sufragi durant la Restauració: l'exemple de Castelló de la Plana (1875-1891)*, «Millars XI» (1986/87), ps. 65-81. Aquest cas tampoc no s'ha de consi-

Operant sobre aquesta realitat, el republicanisme havia de plantar cara a un potent aparell de cacics. En els anys del Bienni Progressista el vell moderantisme de la gran propietat agrària havia estat desplaçat del poder provincial per l'aliança entre un sector de l'antic progressisme, hegemònic a la capital, i la xarxa de cacics rural construïda per un client polític d'O'Donnell: el teixidor (o peató, segons altres fonts) Victorino Fabra Gil. Sota la bandera de la Unión Liberal, aquest corrent polític (conegut en el vocabulari polític castellanenc com *el Cossi*, amb ben significativa denominació) desenvolupà una eficient màquina de control de les principals instàncies administratives de la província. La base d'eixa maquinària era la utilització de la Diputació Provincial com a instrument dels cacics per mitjà de la manipulació partidista de les seues finances, de l'aprofitament clientelar del seu personal (així com de les dependències assistencials, de les atribucions en matèria de quintes i de l'adjudicació de contractes) i, sobretot, de la funció de la Comissió Provincial com a institució supervisora de l'administració local; el domini de la Diputació era causa i efecte, alhora, de l'articulació d'aliances canvians entre els distints cacics comarcals. Els *cossieros* (propietaris mitjans, professionals, funcionaris, comerciants...) saberen retenir la possessió del poder provincial durant el Sexenni, quan el republicanisme federal els arrabassà l'ajuntament de Castelló. Una complexa sèrie d'aliances i enfrontaments els va permetre recuperar, el 1875, la preponderància en l'àmbit provincial i, amb els consistoris de designació governativa, el control del poder municipal a la ciutat. L'hegemonia del Cossi, que comença sent conservador per esdevenir fusionista el 1881 i tornar al conservadorisme el 1890, a escala provincial no es va veure alterada durant tot el període, malgrat els nombrosos atacs d'altres formacions dinàstiques, les abundants dissensions internes (que se saldaren amb la victòria dels tetuanistes de Fabra) i el ressorgiment republicà a la ciutat, que forçà els dinàstics a comptar amb elements procedents del camp del catolicisme polític.

Els orígens del democratisme castellanenc poden situar-se al voltant del 1860, quan la defecció per part dels antics progressistes de la capital cap al camp unionista deixà l'espai polític de l'esquerra liberal per a un nou moviment d'artesans, llauradors i comerciants modestos encapçalat per Francesc González Chermà, un sabater autodidacte que esdevingué ràpidament el símbol de l'oposició al domini dels cacics del Cossi. Durant el Sexenni els republicans federals van encapçalar una intensa mobilització popular que es traduí en la conquesta del poder municipal. Després de derrotar una coalició de progressistes i unionistes a les eleccions

---

derar excepcional; en un estudi clàssic (*La République au village* [París 1979]—, ps. 259 i ss.), M. Agulhon va cridar l'atenció sobre el paper de l'electorat municipal censatari en l'accés progressiu de les masses a la política.

de 1869, l'administració local republicana es va caracteritzar per una arriscada política hisendística que, en oposar-se a la recaptació dels impostos indirectes que constituïen la major part dels ingressos del municipi, va produir un considerable i durador dèficit que féu impossible la realització de qualsevol campanya de reformes urbanes. La seua actitud davant la fiscalitat municipal va assegurar, tanmateix, el suport popular al federalisme, que revalidà les victòries electorals fins al 1873, tant en comicis locals com generals.

1. *L'escissió castelarista i la seua evolució posterior*

L'hegemonia assolida al poder local va atraure cap als rengles republicans un suport social molt ampli. Però la gestió municipal era el primer símptoma de radicalització d'un federalisme que començava a despertar sospites entre els elements més benestants de la societat local: el republicanisme havia ja de plantar cara a rumors sobre les seues vertaderes institucions; durant la Restauració recordarien la campanya sobre «...que la Democracia eran LOS MUNTONETS o sea la repartición de bienes muebles e inmuebles, para que las jentes honradas huyeran espantadas de la revolución y el progreso». Quan, al començament de la dècada dels setanta, els federals maniobraren per atacar el centre mateix del poder *cossiero* (la Diputació, que pensaven arrabassar mitjançant un pacte amb els representants carlins), el trencament dintre llurs rengles va ser definitiu. Encapçalats pel propietari vilarrealenc Francisco Llorens Bellés, alguns dels republicans de millor posició social es van separar de la disciplina federal, donaren suport al Cossi en la Diputació i es proclamaren seguidors de Castelar. Els castelaristes («...lo más florido y granado de la juventud democrática que deseaba parar ya los pies en aquella correría revolucionaria...», en opinió posterior de l'òrgan tetuanista de premsa)¹⁴ eren, segons «El Clamor de Castellón», «en su mayor parte ... abogados, médicos y burócratas impacientes» per ocupar càrrecs administratius atorgats per Fabra, la qual cosa els obligava «a la conservación de una ficticia personalidad en el campo de la política». La descripció s'adiu bé amb la realitat; durant més de deu anys els possibilistes nodriren la plantilla de la corporació provincial i participaren en el poder municipal a través de col·leccions amb els monàrquics. El partit, però, no es componia sols de funcionaris i professionals: els propietaris (incloent-hi alguns dels més importants a la ciutat, com Gaspar Juan) hi assolien un paper destacat: el

14. *Una página histórica*, «La Provincia», 24 (26-IX-1880), p. 1. Els rumors sobre eixa primerenca repartidora, a *Saneamiento de los Cuadros (esperando constestación)*, «El Clamor», 14 (29-VI-1884), p.1.

Sindicato de Riegos, fou dirigit durant una bona part dels primers anys de la Restauració per un castelarista, Julián Ruiz Vicent, ben connectat amb el catolicisme polític i amb els corrents monàrquics antifabristes. El vot possibilista a les eleccions provincials presenta, durant la Restauració, inequívokes mostres de procedir de mecanismes del sistema caciquil, almenys en determinades localitats del districte de Castelló.¹⁵ Representant un sector important de les classes dominants de la ciutat, poc interessat en l'enfrontament obert amb el sistema restauracionista i amb el grup dinàstic preponderant, aquest partit republicà de terratinents i professionals dependents de l'administració havia de tenir, per força, punts de vista, mètodes d'organització i línia política molt distints dels que mantenia el corrent majoritari de procedència federal: no debades havia dit Castelar que la principal labor dels seus partidaris era «*desgonzalizar*» Castelló.

El possibilisme mantindria la seua aliança amb les forces dinàstiques (el *cosibilismo*, que deien els altres republicans) fins al 1882, quan l'intent d'aprofitar una difícil conjuntura del tetuanisme per augmentar la representació castelarista a la Diputació va acabar en ruptura amb els seus socis tradicionals. La revalidació parcial de la seua representació provincial no evità als castelaristes una dramàtica purga dels seus seguidors dins el personal administratiu provincial i va obligar a revisar la seua política d'aliances, que en els anys posteriors esdevingué erràtica: coalició republicana a les municipals del 1883 (amb un González Chermà assetjat per les dissidències internes), candidatures amb el reaccionari Círculo de Labradores, amb la Izquierda Dinástica... La crisi del partit s'accentuà amb la pèrdua d'identitat a la segona meitat dels vuitanta, en relació amb l'execució de les reformes dels governs liberals; «La Defensa», el periòdic castelarista, deixà de publicar-se el 1887. Sols les grans aliances municipals *anticossieres* del 1887 i 1890 retornaren als possibilistes un cert protagonisme; posteriorment les seues principals figures s'integrarien en el fusio-nisme. Mantenint sempre una trajectòria netament diferenciada del republicanisme majoritari, els possibilistes aspiraven sobretot a conservar llur presència diferenciada a les institucions locals, sense comprometre's en maniobres que pogueren afectar decisivament la situació política de la província: la mateixa línia que seguiren, en general, respecte al sistema de la Restauració.¹⁶

15. Sobre els dirigents possibilistes, *vid. Aproximació al personal polític castellonenc de finals del segle XIX (V): catòlics i possibilistes*, «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» («BSCC»), 56 (1990), ps. 185-216. La citació anterior, d'«El Clamor de Castellón», 87 (4-IV-1886), p.1. La frase de Castelar que se citarà després, a «El Clamor de la Democracia», 138 (26-IV-1883).

16. Sobre la trajectòria dels possibilistes (i dels altres grups, en l'àmbit estatal), *vid. C. DARDE, op.cit.*

2. Derrota i reorganització del federalisme (1873-1880)

Hem deixat la història del partit republicà federal castellanenc en el moment de l'escissió possibilista. El fenomen que n'havia estat la base, la radicalització social del federalisme, s'accentuà en els anys immediatament posteriors, si creiem la visió retrospectiva de la premsa monàrquica: «...era frenesí y locura, lo que se tenía por la federal, y por un momento llegó a creerse por muchos que ella encerraba la fórmula salvadora de redención social; se la pintaba como un edén, en que el hombre no explotaría al hombre, y en que los términos de la vida social cambiarían en beneficio de los pobres... [El periodista recordava] ...aquellas banderas rojas, aquellas proclamas que terminaban con entusiastas vivas a la federal, aquellas corrientes de entusiasmo inverosímil que nació en la junta a orillas del Cosí, desenvolviéndose al calor de los clubs y de las algaradas de la prensa federal...»

El febrer de 1873 «...unos pelotones de mozas del arrabal y golpe de jornaleros, de artesanos entusiastas...» proclamaren la República. Però el federalisme castellanenc, alineat amb les postures intransigents, encapçalà la revolta cantonal l'estiu de 1873: aqueix fracàs¹⁷ assenyala el declivi de l'hegemonia federal a Castelló. Destituïts els seus representants municipals i perseguits els principals dirigents, el partit va conservar part de la seua influència dins la milícia ciutadana, indispensable en la situació de perill que corria la ciutat davant els atacs carlins. L'indult de González Chermà —i d'uns altres 37 cantonalistes— va permetre el seu retorn l'abril de 1875, però la reorganització seria un procés llarg i difícil.

Mancat de premsa pròpia, reduït a la il·legalitat i marginat del poder municipal, ja que l'ajuntament fou dirigit, fins al 1887, per corporacions monàrquiques designades per l'autoritat governativa, el republicanisme federal intentà recuperar el suport social que havia tingut durant el Sexenni. Si els possibilistes es negaven rotundament a qualsevol acord, el federalisme va aconseguir la reintegració d'algunes personalitats que, com el catedràtic Mateo Asensi, havien militat en altres formacions durant el període revolucionari, al preu de transformar-se en una efímera Unió Republicana. Practicant el retraïment en els comicis generals, l'objectiu immediat dels republicans sols podia ser la reconquesta del poder municipal.

Les eleccions locals del 1877 van ser les primeres efectuades sota la Restauració, ja amb sufragi censatari. Tement la previsible revifalla del fe-

17. Sobre aquests fets, *vid.* R. MONLLEÓ, *El cantón de Castellón en 1873*, «BSCC», 60 (1984), ps. 437-466. La citació anterior, d'*Una página histórica*, «La Provincia», 24 (26-IX-1880). Descripció de la proclamació republicana, en l'evocació de l'escriptor conservador castellanenc Ricardo CARRERAS, *Crónicas y recuerdos del Castellón «ochocentista»*, «BSCC», 3 (1922), p. 258.

deralisme, que ara es presentava aliat amb algunes fraccions dinàstiques, els polítics monàrquics cediren llur protagonisme a una candidatura teòricament independent —però que gaudí de total suport oficial— encapçalada pel catedràtic Catalino Alegre, un dels dirigents més destacats del naixent catolicisme polític. Amb una candidatura on figuraven coneguts elements conservadors i possibilistes, però també persones fins aleshores alienes a la política municipal, Alegre féu una campanya de to marcadament agrarista i apoliticista. El resultat final, de relatiu equilibri entre ambdues opcions, va ser inclinat del costat antirepublicà per la inhabilitació d'un dels electes en la candidatura d'oposició. Amb una majoria tan exigua, Alegre desenvolupà una gestió molt conflictiva, en la qual destacaren les seues iniciatives respecte al repartiment de l'aigua per al reg, qüestió que havia esdevingut enormement polèmica en una conjuntura de sequera i malestar entre els regants. Agrament dividit pel problema dels regs, l'ajuntament Alegre arrossegà una trajectòria farcida de conflictes —el malestar per l'establiment de l'administració municipal dels consums, per exemple—, mentre l'alcalde acabava aïllat de tots els sectors que en un principi li havien donat suport.

L'experiència agrarista, primer assaig d'una política dretana encaminada a assolir el suport de sectors socials concrets més enllà del reduït cercle de l'*élite* de propietaris, funcionaris i professionals liberals, es va cloure, doncs, amb un fracàs. Els polítics conservadors ocuparen la primera línia de combat en uns comicis, els de 1879, que presenciaren la resurrecció del federalisme castellanenc. Amb una crida radicalment anticaciquil el republicanisme obtingué uns resultats electorals modestos (retallats encara més per la intervenció governativa), però que li permetien recuperar la majoria dins el consistori. El predomini republicà, tanmateix, es va revelar ineficaç: neutralitzat per suspensió González Chermà, l'allunyament de la resta del grup municipal respecte a les orientacions del partit —preludi de la greu divisió dels anys posteriors— va propiciar el protagonisme del monàrquic alcalde Carlos Ferrer. Aquest aconseguí imprimir un to de major normalitat a la gestió del consistori, però va ser incapaç de resoldre els greus problemes hisendístics de l'ajuntament, malgrat l'augment en la recaptació dels consums i la benevolència de la Diputació cossiera, un dels principals creditors de l'erari municipal.

L'ala majoritària del republicanisme castellanenc havia recuperat, cap al 1880, una bona part del terreny perdut des del 1873: la divisió anterior havia estat parcialment superada, el partit mantenia una important representació municipal, malgrat la restricció del sufragi, i la reorganització continuava, amb l'aparició del periòdic «El Clamor». A través de les seues pàgines es va anunciar un esdeveniment previsible: enfrontat a la direcció pimargalliana des de feia anys, González Chermà s'adherí al manifest de Ruiz Zorrilla i Salmerón i, l'abril de 1880, la majoria dels

antics federals castellanencs s'integraven al Partit Demòcrata-Progressista; sols un petit sector continuaria mantenint la disciplina federal.¹⁸ A més, els canvis en la política general semblaven afavorir la posició dels republicans: amb l'ascens de Sagasta al poder el 1881, la tímida liberalització del règim va coincidir amb la divisió de les fraccions monàrquiques a Castelló, agrupades fins aquell moment sota la bandera conservadora; les relacions entre tetuanistes, que evolucionaven cap al fusionisme, i antics progressistes de la capital es deterioraren ràpidament. En aquest context, les municipals del maig de 1881 van representar una nova victòria republicana i els nous demòcrates-progressistes es trobaren amb la majoria dintre la corporació local.

3. *La crisi del republicanisme castellanenc (1881-1885)*

Els republicans no sabrien, tanmateix, aprofitar la nova conjuntura. En efecte, el tret més rellevant en la trajectòria demòcrata-progressista durant els anys vuitanta va ser el manteniment d'una continuada, i a voltes violenta, conflictivitat interna. La més important d'aquestes baralles es va produir entre el 1882 i el 1885, amb l'aparició d'«El Clamor de la Democracia», bisetmanari oposat al periòdic de González Chermà. Sense discrepàncies ideològiques de fons, l'escissió dels *Bebés* (denominació que simbolitza el contingut generacional del trencament) conjugà motius de política general, disputes pel lideratge i, sobretot, diferències socials: els promotors de la nova publicació eren la flor i nata de les joves promeses republicanes de Castelló: els advocats Enrique Perales i Fernando Gasset, el periodista Carlos Llinás, el comerciant Francisco Borjas... D'extracció burgesa i formació universitària, amb idees molt diferents, respecte al que havia de ser la política republicana, de les mantingues per l'artesanat, que fins aquell moment havia encapçalat el partit.

L'enfrontament social i generacional responia a qüestions de tàctica política municipal. Per a fer valer la seua majoria al nou ajuntament elegit el 1881 els republicans havien de comptar amb els regidors d'aquest corrent procedent de l'antic consistori, enfrontats al líder del partit; a més,

18. El canvi d'adscripció, a «El Clamor», 62 (30-x-1881), p. 2. L'existència del grup federal va ser, en avant, precària. L'adhesió al zorrillisme no va eliminar, però, les referències a la fraseologia federal en la premsa demòcrata castellanenca. La pervivència d'eixes idees degué ajudar a la llarga permanència del federalisme com a grup independent, fins al punt de contribuir a l'aparició del valencianisme d'esquerra durant la Segona República (*vid.* M. MARTÍ I I. CALVO, *L'activitat política dels valencianistes de Castelló (1930-1931)*, «Miscel·lània de textos en homenatge a les Normes de Castelló, Castelló 1984, ps. 145-157).

una irregular decisió governativa havia suspès indefinidament les actes d'alguns dels candidats republicans electes. González Chermà preconitzà el retraïment, però els regidors afectes a la dissidència anaren prenent possessió de llurs càrrecs i la majoria fou, finalment, aconseguida poc abans del trencament. La discrepància dels *Bebés*, manifestada en llur insistència sobre la participació en l'ajuntament —malgrat les circumstàncies desfavorables—, reflectia el desig d'una intervenció política real que donàs al republicanisme la possibilitat de gestionar parcel·les de l'administració local. El gros de la polèmica entre ambdós grups demòcrata-progressistes féu referència, malgrat tot, a la qüestió del lideratge i de la suposada connivència amb el Cossi d'uns i altres.

El temps demostraria, però, que la divisió als rengles republicans no era prou justificada; els dissidents, que fracassaren rotundament en les eleccions municipals del 1883, no podien aspirar encara a substituir González Chermà; per la seva banda, els demòcrates-progressistes ortodoxos no podien prescindir d'elements com Perales, Gasset o Borjas sense córrer el risc de perdre audiència entre les capes socials receloses de la vella democràcia plebea i federal. El 1884, l'excomunió dels dos periòdics republicans per part del bisbe de Tortosa i el retorn de Cánovas al poder —amb el nomenament d'un alcalde conservador— proporcionaren l'excusa per a la reconciliació. El juny de 1885 apareixia «El Clamor de Castellón» i, amb la fusió dels antics òrgans de cada fracció, la divisió podia considerar-se tancada; poc abans, un altre motiu de discrepància havia estat resolt: per primera vegada, els republicans acceptaven l'administració municipal de l'impost de consums. El final de la crisi adoptà, així, un aire de transacció: a canvi del manteniment del lideratge tradicional, que simbolitzava l'impuls d'arrel popular que donava vida al moviment, el republicanisme castellanenc feia seus una bona part dels plantejaments de la nova generació de dirigents: intervenció efectiva en la gestió municipal i acceptació, per primera vegada explícita, dels consums com a únic mitjà d'assegurar la viabilitat d'una política local renovadora (la situació econòmica de l'ajuntament havia experimentat, mentrestant, una apreciable milloria). Les eleccions municipals del 1885, amb el republicanisme reunificat en insòlita coalició amb el tetuanisme fabrista, significaren la derrota del conservadorisme castellanenc i una nova majoria republicana a l'ajuntament.

4. *De les dificultats de la segona meitat dels vuitanta a l'hegemonia local republicana*

Els demòcrates-progressistes haurien d'enfrontar, però, una nova onada d'obstacles. La repressió política dels primers anys de la Regència

es va concretar, per al republicanisme castellonenc, en la proliferació de condemnes per delictes d'imprensa: el 1889 (i referint-se al període transcorregut des de l'aparició de les primeres publicacions en l'etapa restauracionista) «El Clamor de Castellón» recomptava mig centenar de plets soferts pels periòdics republicans castellonencs amb aquest motiu; en 1887-88 González Chermà, que ja havia hagut d'exiliar-se tres anys abans, i Perales van ser empresonats per eixa causa. Les suspensions governatives dels més actius regidors republicans se succeïren. La conflictivitat interna, minorada, tampoc no va desaparèixer; malgrat que no s'arribà al trencament, foren visibles els efectes de la divergència entre zorrillistes i salmeronians («...*el elemento más culto del progresismo-democrático castellanense*», segons opinió de la premsa possibilista)¹⁹ i les discrepàncies per problemes municipals. En aquest camp, el republicanisme va passar un autèntic purgatori.

La resolució de l'enfrontament dins el camp monàrquic havia deixat al republicanisme reunificat —a excepció dels possibilistes— la primera majoria clara dintre de l'ajuntament de Castelló des del fracàs cantonal. La seua preponderància, però, descansava en bases molt fràgils: l'obstaculització governativa, els problemes de l'administració de consums i l'aïllament republicà respecte als altres grups polítics permeteren al fabricisme recuperar, en les municipals del 1887, la iniciativa municipal. La renovada convergència amb sectors agraristes i clericals —estratègia que no deixà de produir tensions dins el mateix camp fusionista— va possibilitar al tetuanisme la recomposició de la seua influència local, precària després del trencament amb el conservadorisme castellonenc. El nou ajuntament (1887-89), presidit pel metge Antonio Forns —desertor del camp republicà—, esdevingué, tanmateix, l'escenari d'una agitada successió d'enfrontaments, escàndols —que esquitxaren igualment monàrquics i demòcrates— i polèmiques sobre la decisió de la majoria dinàstica de suprimir la relativa exempció impositiva d'una àmplia zona del terme municipal pel que fa referència als consums.

Aquest darrer problema mereix una exposició més detallada. L'administració municipal de l'impost de consums distingia tres zones dintre cada terme municipal: el nucli (zona urbana, on s'aplicaven les tarifes màximes), el radi (un cercle, al voltant del nucli, de pocs centenars de metres de diàmetre) i l'extraradi (la resta del terme, on els gravàmens eren molt menors). L'abril de 1888, aprofitant l'absència dels regidors republicans, que s'havien retirat en protesta per la suspensió d'un d'ells, la corporació municipal sol·licità la supressió de l'extraradi, «...*con lo cual se evitaría el enorme fraude que en el extrarradio se comete, pues que de naturaleza*

19. «La Defensa», 320 (1-VIII-1886), p. 1.

esencialmente agrícola esta población, salen diariamente a aquella zona y a la del radio más de quince mil almas las cuales consumen especies almacenadas allí, que hoy lo son ya todas las tarifadas, introduciéndolas además en pequeñas porciones con el fin de burlar la vigilancia, para el consumo de los que no salen de la población...»

La mesura, autoritzada gràcies a les gestions del diputat fusionista del districte, incrementà notablement la recaptació i contribuï a reduir el dèficit municipal, però tenia importants repercussions socials: si els comerciants de la ciutat n'eixien beneficiats, afectava els interessos d'agricultors (l'emmagatzemament de collites esdevenia sospitós) i, sobretot, dels jornalers del camp. La campanya republicana contra la política fiscal del consistori monàrquic fou virulenta; el gener de 1889 republicans progressistes i federals encapçalaren una manifestació: «*El pueblo de Castellón no puede permitir se falte a las leyes en perjuicio de las clases agrícola, proletaria y habitantes del extrarradio suprimido, sin ningún apoyo legal. Castellón no puede tolerar que, ya que este tributo es odioso y odiado, sea el ayuntamiento quien aumente el gravámen asaltando la ley, para resultar más papista que el Papa; más claro: más consumero que la misma ley.*»²⁰

La supressió de l'extraradi, que perjudicava notablement els estrats més modestos de la societat castellanenca, i les acusacions sobre corrupció en l'administració dels consums constituïren els eixos de la campanya de mobilització republicana. Una encertada política d'aliances —amb possibilistes i romeristes— permeté als republicans arrabassar de nou la majoria als fusionistes. Des de l'1 de gener de 1890 un nou consistori, de majoria antifabrista hegemnitzada pels demòcrates, que aprofitaren els enfrontaments entre liberals i clericals dins els rengles fusionistes, va aconseguir èxits discrets (entre els quals, la reposició de l'extraradi) en la seua gestió, amb el protagonisme destacat de Fernando Gasset. Una política hisendística que intentava reduir els costos socials del sanejament de l'erari municipal i l'actitud decidida de mamprendre reformes urbanes substancials, sense supeditar-les a la resolució definitiva del dèficit municipal, juntament amb els resultats positius de l'aldarull de protesta per la paralització de les obres del port,²¹ incrementaren el prestigi del republi-

20. *Manifestación popular*, «El Clamor de Castellón», 387 (31-I-1889); la citació anterior, de l'acta municipal del 16 d'abril de 1888. Sobre la fiscalitat municipal i les seues repercussions polítiques, *vid.* J. MORAL RUIZ, *Hacienda central y haciendas locales en España, 1845-1905* (Madrid, IEAL, 1984).

21. La construcció d'un port al Grau s'havia convertit, des dels anys quaranta, en la peça central del programa de desenvolupament dels sectors més conscients de la burgesia local. Presentada com un benefici interclassista, la reivindicació del port esdevingué un dels eixos de l'enfrontament partidista castellanenc. Sobre aquesta qüestió —incloent-hi l'anàlisi de l'avalot del setembre de 1890— *vid.* M. MARTÍ, *Cossieros...*, *op. cit.*, ps. 201-263.

canisme, que el 1891, amb el sufragi universal, va guanyar les eleccions municipals i tornà a enviar a Madrid, per primera vegada des del 1873, el «*diputado zapatero*» ridiculitzat per la premsa catòlica: el mateix González Chermà. L'any anterior havia aconseguit el seu primer diputat provincial de la Restauració, el comerciant i propietari Gaetà Huguet.

Els republicans no gaudien encara de control complet de la corporació local, però, pel que sabem sobre l'evolució posterior,²² van consolidar la seua hegemonia en els anys següents. A la mort de González Chermà, l'advocat Fernando Gasset esdevingué el líder indiscutible del republicanisme castellanenc. Sota la seua direcció, el partit s'integrà en l'òrbita del radicalisme lerrouxista, per allunyar-se'n després. Gasset, que va ser repetidament diputat a corts a partir del 1898, reforçà el pacte tàcit amb el caciquisme tetuanista (reserva del districte de la capital per al republicanisme a canvi de la no ingerència republicana en els districtes rurals) i va afavorir la lenta oligarquització i dretanització del grup, factors que cal tenir en compte en el sorgiment del republicanisme d'esquerra i la lenta consolidació de l'obrerisme no republicà. Després de la dictadura de Primo de Rivera, període durant el qual els republicans de Gasset romangueren inactius i apartats del poder local, Gasset va reorganitzar el partit, que acabaria integrant-se en el Partido Republicano Radical; hegemònic a la ciutat i a la província, el canvi d'orientació de vot obrer el 1936 fou el factor causant de la desaparició, després de quasi quaranta anys, del republicanisme gassetista com a protagonista de l'escena política local.

5. *Organització i suports socials del republicanisme progressista*

El trencament del monopoli dinàstic al poder municipal castellanenc es pot atribuir, en primera instància, al reviscolament de conductes renovades de comportament polític allunyades del que s'ha convingut a anomenar *política de notables*. El republicanisme d'orientació federal i progressista va fer, en aquest aspecte, un paper primordial, per bé que no únic.²³ La seua capacitat mobilitzadora (i no sols en l'aspecte electoral, com hem vist) es fomentava en una estructura organitzativa estable, centrada al voltant del comitè local, renovat periòdicament, almenys des del 1883, per sufragi universal (sospitem que masculí) de tots els seguidors

22. Vid. E. PÉREZ, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)* (València 1988), i sobretot, A. LORENZO, *Movilización popular y burguesía republicana en Castelló. Las elecciones del 14 de abril de 1931* (Castelló 1988).

23. És impossible, per raons evidents, comentar en profunditat el paper renovador d'un altre moviment: el catolicisme polític. Sobre l'acció social catòlica que era el seu suport, vid. S. GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas* (Castelló 1986).

majors de vint anys; presidit sempre per González Chermà i amb forta presència dels càrrecs municipals, el comitè reflectia la participació d'un sector considerable de la població: participaren en la renovació del 1888 —segons «El Clamor de Castellón», tot s'ha de dir—²⁴ uns mil vuit-cents simpatitzants. Fins i tot quan es constituí la coalició republicana amb els federals, a la segona meitat dels vuitanta, es creà un comitè de coordinació on participaven representants d'ambdues tendències. L'organització dels demòcrates castellanencs es completava amb un instrument d'essencial importància: la premsa; abans de l'aparició del primer «Clamor» els republicans havien gaudit de dos òrgans periodístics de curta durada: «La Alborada» (que abans havia estat una publicació alfonsina enfrontada al Cossi) i «El Centinela» (successor d'«El Centinela Federal» del Sexenni); ens consta, malgrat que resulte il·localitzable, l'edició, en la segona meitat dels vuitanta, d'un altre periòdic, «El Reformista». Els republicans de Castelló intentaren en distintes ocasions d'establir una estructura organitzativa provincial; les primeres gestions daten del 1882, i el 1890 existia ja un comitè provincial, presidit per l'incansable sabater. La feblesa del republicanisme més enllà de la capital i d'algunes localitats —com Vinaròs o Sogorb— era evident. Tampoc les relacions amb els republicans de València no foren estables (el provincialisme extrem dels castellanencs ho hauria impedit), malgrat que resultàs inevitable el transvasament de persones i experiències. El partit prendria, en conseqüència, un caràcter acusadament localista.

A la ciutat, per contra, la presència republicana era abassegadorà. Els dirigents eren presents en les principals institucions econòmiques i recreatives de la burgesia local: Huguet i Gasset arribaren a ser presidents de la Liga de Contribuyentes. En ambients socials menys elitistes, la penetració demòcrata era encara més forta, fins i tot en societats, com l'Ateneo Obrero o el Casino de Artesanos, que havien nascut d'iniciatives independents. La gran creació del republicanisme era, tanmateix, el Centro Democrático Instructivo, fundat el 1882 per promoure l'esperit d'associació i la creació de cooperatives; la seua trajectòria es va veure agitada per la divisió republicana, però el 1886 tenia més de vuit-cents socis, que pagaven dos rals de quota mensual; a finals de la dècada incloïa una secció coral, disposava de biblioteca i oferia aules per a l'ensenyament de primeres lletres, dibuix i música. Els republicans animaven també la llangorosa existència de la francmaçoneria local.²⁵

Cal afegir-hi la participació republicana en les mal conegudes societats obreres: la dels obrers de vila, anomenada La Constructora Castello-

24. «El Clamor de Castellón», 357 (18-X-1888), p. 1.

25. Vid. J.C. USO, *La masonería castellanense contemporánea (1874-1939)*, tesi de llicenciatura inèdita (Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 1982).

nense, acudia regularment a les convocatòries públiques dels demòcrates. Aquesta penetració en el teixit associatiu de la ciutat proporcionava al republicanisme instruments per a articular la seua capacitat de mobilització. Traduïda electoralment, fou capaç de trencar, a escala local, l'esquema bipartidista de la Restauració ja amb el sufragi censatari per consolidar el seu predomini amb l'universal. ¿Quins eren els sectors socials enquadrats dins el republicanisme federal-progressista?

Una primera aproximació al personal polític republicà²⁶ n'ofereix un perfil singular. Hom podria distingir, dintre els polítics republicans, tres promocions distintes. La primera, la dels nascuts a la dècada dels trenta (les dates de naixença més antigues remunten a la segona meitat dels anys vint), era la generació dels veterans, els fundadors del primer republicanisme al començament dels anys seixanta: la de González Chermà i els seus lloctinents, artesans i llauradors que havien donat vida a aquell moviment d'oposició a la política de l'època isabelina. La segona promoció, nascuda els anys quaranta, representava la incorporació de sectors del petit comerç i les professions liberals al vell republicanisme menestral llaurador. Per fi, la tercera generació —nascuts els anys cinquanta o seixanta— era la dels Perales, Huguet, Gasset, Llinás, etc., grans comerciants o professionals de formació universitària, que esdevindrien els quadres del partit després de l'esgotament de les generacions anteriors. L'edat mitjana dels dirigents republicans era notablement inferior a la dels polítics dinàstics, com ho era també llur nivell d'instrucció: entre els quadres del republicanisme no era estrany l'analfabetisme i menys de la cinquena part havia cursat estudis universitaris.

Els polítics republicans distribuïen llur residència per totes les zones de la ciutat. Però si els districtes cèntrics (en especial, aquells de major caràcter menestral) eren preferits com a domicili, almenys el quaranta per cent dels republicans habitava als ravals poblats per llauradors i jornalers: el de la Trinitat (suburbi amb certa presència, a més, d'oficis artesans) proporcionava quasi una quarta part dels quadres republicans. Aquests mancaven de l'extensa xarxa de contactes socials que era típica dels polítics monàrquics més destacats; hi havia casos de famílies amb forta tradició republicana, però els lligams familiars amb individus relacionats amb altres corrents polítics eren escassos. I és que els dirigents republicans no procedien de les dinasties amb renom local, sinó de famílies llauradores, els fills de les quals solien ser empadronats com a jornalers, i de llinatges amb forta tradició menestral; eren emparentats, en qualsevol cas, amb

26. Fonts, mètodes i resultats d'aquesta anàlisi, a M. MARTÍ, *Aproximació al personal polític castellonenc de finals del segle XIX (VI): el republicanisme*, «BSCC», 66 (1990), ps. 447-474.

persones d'humil extracció social. Sols alguns capitostos republicans procedien de medis socials més destacats.

Sorgits d'ambients familiars modestos, els republicans eren, majoritàriament, llauradors, artesans i comerciants. Un quaranta per cent declarava professions relacionades amb l'agricultura i, entre aquests, els llauradors eren el subgrup predominant: molts pagaven xifres mínimes de contribució rústica; alguns republicans unien la menció *propietario* a una altra professió; per fi, un dels regidors republicans era considerat en algunes fonts com a jornalero. Els diferents oficis artesans nodrien els quadres del republicanisme: sabaters, mestres d'obres, fusters, ferrers, manyans, xocolaters, taulellers... La presència de l'artesanat era molt més gran, proporcionalment, entre els republicans, que en cap altre corrent polític, i els enquadrats en aquest grup solien pagar modestes contribucions. El comerç mitjà també era apreciablement representat, amb botiguers i taverners que pagaven al voltant de 250 ptes. de contribució industrial; també els comerciants eren molt més presents dins el republicanisme que en altres tendències polítiques. La resta dels quadres demòcrates eren el catedràtic Mateo Asensi i un seguit de professionals relativament joves: apotecaris, advocats, metges, periodistes... Entre els republicans no eren corrents (a diferència dels polítics monàrquics) ni la pràctica del préstec ni la vinculació a l'aparell administratiu.

El republicanisme era a Castelló, doncs, un partit de llauradors, artesans i comerciants modestos (amb la notòria excepció de Gaetà Huguet, ric propietari i comerciant). Molts dels republicans s'havien iniciat en la vida municipal després dels grans triomfs electorals demòcrates del Sexenni, però pocs havien superat aquest nivell en llurs carreres polítiques. L'estudi de la composició dels comitès demòcrata-progressistes revela que no tots els grups socials que integraven el col·lectiu de quadres del partit arribaven als centres de decisió: González Chermà retingué sempre la presidència dels comitès locals i provincials, i altres artesans o llauradors hi ocuparen llocs, però la major part dels càrrecs importants era exercida pels comerciants i els professionals.

Tot això pel que fa als dirigents. Quina era la composició social, però, de la base del republicanisme? Per falta de documentació adient, l'anàlisi del suport electoral en els comicis locals és, amb totes les reserves pertinents, l'únic camí al nostre abast. Aquest repàs de l'orientació del sufragi dels distints districtes ciutadans permet observar que, mentre que el vot dinàstic arrela als barris cèntrics on el cens registra un major nombre de propietaris, llauradors amb contribucions mitjanes i funcionaris de les diverses administracions, el vot republicà dels ravals s'identifica amb les demarcacions electorals amb major pes del proletariat agrari, de l'artesanat i de l'activitat comercial. Es pot objectar que l'anàlisi electoral fa referència exclusiva als estrats benestants, a causa de la restricció censa-

tària del sufragi, però ja s'ha assenyalat més amunt que eixos límits no impedièn la presència de capes relativament nombroses de petits propietaris de terra i d'una part, almenys, del món de la petita producció artesana.

No manquen, d'altra banda, els indicis de l'adscripció republicana dels sectors exclosos del sufragi: l'11 de febrer de 1884 els dirigents republicans pretenien celebrar l'aniversari de la República amb un dinar a l'ermita de Lledó; assabentats d'aquest fet els jornalers que esperaven en la Plaça de l'Herba per ser contractats, «...renunciaron algunos centenares de braceros a tomar jornal... para asistir a la conmemoración, aunque en calidad de oyentes», fins que Gónzalez Chermà els va dissuadir amb «...aquellos prácticos consejos que en repetidísimos casos han calmado aquí las convulsiones populares en pro de los intereses democráticos». Els assalariats, del camp i dels oficis menestrals, constituïen la tropa de les mobilitzacions republicanes: la premsa ultramontana subratllà la «particular coincidència»²⁷ del desencadenament de l'aldarull contra la paralització de les obres del port la nit anterior a un diumenge, únic dia de descans dels treballadors. Més evidents encara, en funció de la descripció anterior, eren les simpaties republicanes de l'artesanat, incloent en aquest terme, en sentit ampli, els amos de les petites empreses del sector secundari —moltes d'elles muntades sobre la base del treball familiar— i els operaris qualificats d'aquests oficis. Amos i assalariats de la menestralia eren un col·lectiu clarament urbà, notòriament agrupat als ravals i a la banda meridional de la vila, amb un grau d'analfabetisme relativament baix (en comparació de les elevadíssimes taxes de la població agrària), amb participació conjunta en experiències associatives i, pel que sembla, fortament polititzat.

Ens trobem, doncs, amb un republicanisme amb una certa audiència entre els sectors socials benestants (capaç, fins i tot, de guanyar eleccions amb sufragi censatari), però amb innegable arrelament popular. Com aconseguïen articular els republicans aquest suport interclassista?

6. Caracterització del republicanisme castellonenc

El republicanisme era, en conseqüència, un moviment de llauradors, artesans i comerciants modestos que aconseguí esdevenir la principal expressió política de la classe treballadora castellonenca, una classe obrera integrada per jornalers agraris i treballadors d'un sector secundari organitzat sobre la base de la petita producció. La relació entre el republica-

27. «La Verdad», 93 (14-IX-1890), ps. 1-3; els fets anteriors, a *El 11 de Febrero de 1884 en Castellón*, «El Clamor», 182 (17-II-84), p.1.

nisme i aquests sectors socials s'articulava al voltant de tres línies d'actuació: la laboral, la fiscal i la político-ideològica.

En primer lloc, els republicans donaven suport a les iniciatives que pretenien la millora de les condicions de vida i de treball dels treballadors defensant el dret d'associació, aprovant llur posició en els conflictes laborals (escassos, posades les circumstàncies polítiques de l'època), i exigint l'augment de les possibilitats de trobar ocupació en les obres públiques. «*¡Pan honrado para los jornaleros! ¡Mejoras materiales para esta desacreditada provincia!*» era la consigna republicana que unia la reclamació de mesures amb contingut de desenvolupament a l'exigència de continuïtat en la percepció de jornals.

En segon lloc, els republicans combateren l'injust sistema impositiu centrat en la fiscalitat indirecta, que jutjaven immoral i antisocial («*Cerrando las vías legales a los trabajadores y cargando los tributos indirectos, empujáis a las clases obreras al socialismo. Sembráis vientos para recoger tempestades*»), i arplegaren així la llarga trajectòria popular d'oposició als consums: en la convocatòria de la manifestació del maig de 1890 els jornalers del camp estigueren a punt d'aconseguir que la supressió de l'extraradi figuràs, juntament amb la jornada de vuit hores, entre les reivindicacions...²⁸

En tercer lloc, el republicanisme va proporcionar als treballadors —i, allora, en recollí— un bagatge ideològic (que insistia, en termes igualitaristes, en la difusió de l'associacionisme i l'ensenyament com a mitjans de transformació social) i polític (l'ampliació dels drets ciutadans, la consideració del sufragi i la participació política com a elements indestriables de qualsevol projecte de reforma social) que va permetre l'expressió política dels interessos dels treballadors dintre la tradició del radicalisme democràtic. L'igualitarisme republicà apuntava a un projecte d'harmonització social que no exclouïa l'existència de plantejaments contraposats i possibles conflictes, tot basant-se en una aguda percepció de l'enfrontament classista i en el reconeixement de l'autonomia dels interessos dels treballadors, i que es traduïa en accions polítiques concretes: el 1869 una de les mesures inicials (i de les més polèmiques, pel dèficit ocasionat) del primer ajuntament federal fou la redempció dels quintos de la ciutat. En un altre camp, els republicans protagonitzaren, a finals de la dècada dels vuitanta, la campanya per l'extensió de l'ensenyament públic dependent del municipi. El trasllat d'aquest igualitarisme (que, possiblement, era interpretat de manera encara més radical per les bases republicanes) a l'esfera política suposava l'ampliació de les possibilitats de participació

28. *¿Quién despierta la lucha de clases en Castellón?*, «El Clamor de Castellón», 514 (27-IV-1990), p.3. La consigna anterior, d'*El jornalero en esta provincia*, «El Clamor de Castellón», 349 (20-IX-1888), p. 1.

dels treballadors en els centres de decisió. La propaganda del republicanisme girava al voltant de tres grans temes: la idea de la república, el trencament del monopoli dels cacics i el sufragi universal, plasmació pràctica de la participació i factor que possibilitava la transformació social. Vist en passiva, aquest text del setmanari ultramontà «La Verdad» ho deixa ben clar: «...*la guerra a los ricos va acompañada de la petición del sufragio universal, prueba concluyente de que en toda cuestión política va envuelta la cuestión económica, que todo avance en la senda del liberalismo es una conquista contra la propiedad...*» El missatge polític i politicista dels republicans («...*los que os digan que la política es la enemiga de las clases productoras y honradas... son ignorantes o malvados*», repetia González Chermà des de l'exili el 1885, quan proliferava la propaganda pretesament apolítica del clericalisme), la seua reivindicació de la política com a instrument de canvi social, els permetia combinar la més feroç crítica de la plasmació pràctica del règim constitucional amb la més aferissada defensa del liberalisme. Perquè el radicalisme liberal era l'element que fonia la tradició política republicana amb les aspiracions d'una bona part dels treballadors castellonencs, que havien donat suport a les faccions extremes del liberalisme local: eren, segons paraules de «La Verdad», «...*victimias eternos de todos los ambiciosos progresistas el año treinta, demócratas el sesenta, republicanos después y hoy socialistas y anarquistas*». ²⁹ Corrents, aquests darrers, sense massa fortuna entre els treballadors de Castelló: el PSOE obtindria set escassos vots en les eleccions legislatives del 1899, quasi deu anys després de la fundació de l'agrupació castellonenca.

El republicanisme no era, però, un partit obrer, sinó interclassista. La incorporació definitiva al vell tronc federal de sectors de joves professionals i d'elements representatius de la burgesia mercantil afavorí l'assumpció i la defensa per part del republicanisme del programa de desenvolupament propugnat pels nuclis més dinàmics de la burgesia castellonenca, a través de l'actuació de diverses personalitats, associacions i publicacions. Aquest autèntic pla de desenvolupament se centrava en dos eixos principals: l'aprofitament de la condició de capital de província i la potenciació del caràcter comercial i exportador de l'agricultura castellonenca. Amb el primer dels aspectes es pretenia, d'una banda, l'articulació, en benefici dels interessos comercials de la capital, del conjunt de l'economia provincial i, per un altre costat, un complet conjunt de mesures

29. *Socialismo*, «La Verdad», 91 (24-VIII-1890), p. 1, Les citacions anteriors, d'*Y ¿a dónde vamos?*, «La Verdad», 90 (24-VIII-1890), p. 1, i de *Cartas políticas a mis amigos castellonenses*, «El Clamor», 270 (16-V-1885), p. 1. L'existència d'aquesta tradició de radicalisme liberal en l'obrerisme valencià ha estat exposada —i molt millor documentada— per R. REIG, *Obrers ...*, op. cit., ps. 346-370.

que apuntaven a la *desruralització* de la ciutat: des dels migrats projectes urbanístics a l'erradicació de costums i pràctiques culturals pròpies dels sectors subalterns de la societat castellenca, passant per la quasi mítica reivindicació de la construcció d'un teatre. En el segon dels eixos de desenvolupament es contemplava tot un conjunt de mesures afavoridores del creixement econòmic agrari —problemes de reg, de guarderia i camins rurals, protecció als assaigs de canvi de conreus, dessecació dels aiguamolls litorals, projectes d'extensió agrària— i del potenciament de les activitats comercials —promoció de les fires, restricció de l'impacte negatiu dels consums sobre el mercat local, augment de la demanda per la instal·lació de noves guarnicions, diversificació, dels canals crediticis, intervenció en l'adopció de mesures aranzelàries, millora de la xarxa de comunicacions, construcció del port.

La concreció pràctica d'aquesta estratègia que permetia al republicanisme esdevenir, alhora, l'instrument polític de sectors burgesos amb projectes alternatius al model de desenvolupament capitalista en vigor i de sectors populars desitjosos del desbloquejament de l'estret marc liberal oligàrquic³⁰ era la política municipal republicana i, més en concret, la seua actitud respecte als problemes hisendístics de l'ajuntament. Amb la reconciliació de les dues branques del democratism progressista castellenenc quedà fixada la posició del partit en aquests temes; de l'antiga oposició radical als consums es passava a l'esforç per a assegurar una gestió eficaç de l'impost (sense sobrecarregar inútilment els costos socials: la campanya a favor del restabliment de l'extraradi, per exemple), única via possible per a dur a terme, en la mesura que fos possible des del poder municipal —fins i tot a costa d'un endeutament controlat de l'erari local—, el programa de reformes exigit pels sectors burgesos propers al camp republicà. Aquesta és la via municipalista que, amb diferències de grau i d'èxit, desenvoluparia el republicanisme valencià els anys posteriors.³¹

El discurs interclassista dels republicans es veia, a més, reforçat amb elements populistes. Així podem qualificar la presentació del republicanisme com a única alternativa contra els cacics i la monopolització de la tradició política liberal de la ciutat: el mite del Castelló liberal³² i la

30. Eixa és la tesi d'estudis clàssics sobre els orígens del republicanisme; J. MALUQUER, *El socialismo en España, 1833-1868* (Barcelona 1977); J.J. TRIAS, A. ELORZA, *Federalismo y reforma social en España (1840-1870)* (Madrid 1975).

31. Cf. R. REIG, *Blasquistas ...*, *op. cit.*; sobre les implicacions hisendístiques, *vid.* J.J. LÓPEZ HERNANDO, *Hisenda municipal i reforma urbana (1885-1920)*, «Recerques», 15 (1984), ps. 125-131.

32. He desenvolupat aquesta qüestió a *L'aparició d'una història local i el seu rerafons polític: Castelló de la Plana, 1868-1917*, dins *La Història i els joves historiadors catalans...* (Barcelona 1987), ps. 199-204. Sobre la qüestió del populisme republicà, *vid.* la nota 43.

posterior identificació entre liberalisme, republicanisme i progrés, que assegurava l'hegemonia ideològica dels demòcrates en l'àmbit local.

EL REPUBLICANISME VALENCIÀ ALS INICIS DE LA RESTAURACIÓ

Si és cert que sobre etapes posteriors del republicanisme en la ciutat de València comptem amb importants recerques publicades,³³ la nostra ignorància respecte al període anterior al 1895 és quasi absoluta. Consta, amb tot, que el republicanisme no va desaparèixer per complet, contra el que se sol afirmar, de l'escena pública: els possibilistes comptaren sempre amb representació a l'ajuntament de la capital (entre tres i sis regidors), i el 1889 una coalició republicana va aconseguir sis regidors (d'ells, tres federals i dos progressistes) en les darreres eleccions amb sufragi censatari; el 1891 els republicans obtingueren quinze regidors i la majoria al consistori.³⁴ Per contra, hi ha un estudi monogràfic de R.A. Gutiérrez³⁵ sobre el republicanisme alacantí.

Els primers anys de la Restauració van ser per als republicans valencians temps de resistència, de crisi i de reconstrucció. La persecució governativa (especialment sobre la premsa i els càrrecs públics) i la restricció del sufragi limitaren notablement la capacitat política d'un moviment situat, en la seua majoria, extramurs del nou sistema polític. La resistència republicana es va veure afeblida per la seua divisió: a la fragmentació del Sexenni s'uniren les discrepàncies sobre l'actitud que calia prendre davant el règim restauracionista. Malgrat la marginació i la crisi interna, els republicans no van romandre inactius i, al llarg del període, protagonitzaren assaigs de reconstrucció de contingut i resultat diversos; és eixa diversitat la que justifica el plural emprat al títol d'aquest article. El republicanisme alacantí, fortament dividit, fracassà en el seu intent de reconquistar el poder municipal; l'ala més dretana, el possibilisme castelarià, fou sempre majoritària i no va saber traduir la seua influència social

33. Dels treballs pioners d'A. CUCÓ, *Sobre...*, *op. cit.*, i *Sobre la ideologia blasquista* (València 1979), als citats estudis de R. Reig.

34. Dades recollides de l'*Antologia Almanaque «Las Provincias». Actualidad valenciana*, vol. I (València 1974), *passim*. La tesi inèdita d'A. Yanini (*Elecciones caciquiles en la provincia de Valencia. Política y sociedad entre 1876 y 1901* [València, Facultad de Geografía e Historia], 1982-83) registra notícies sobre l'activitat republicana davant les eleccions legislatives.

35. *El republicanismo en Alicante durante la Restauración (1875-1895)* (Alacant 1989). Aspectes interessants de la vida municipal alacantina (amb l'estudi de la connivència entre republicans i monàrquics en negocis relacionats amb els serveis públics), a l'obra de J. VIDAL OLIVARES, *Comerciantes y políticos (Alicante, 1875-1900)* (Alacant 1987).

en poder polític; la decadència del possibilisme arrossegà el conjunt republicà a l'aguda crisi de finals de segle. Per contra, a l'altre extrem del país, la influència castelarista no va ser tan determinant; l'antic federalisme, convertit al radicalisme zorrillista, mantingué una certa continuïtat (malgrat les seues virulentes disputes internes) amb la trajectòria del període revolucionari i va reconstruir la seua dominació, a escala local almenys, prefigurant, en cert grau, els instruments que havien de permetre l'embranchada del republicanisme valencià els anys de transició al segle xx: una estratègia interclassista amb elements populistes posada al servei d'una via municipalista que era destinada a reportar-li espais de poder decisius per trencar, a llarg termini, alguns dels ressorts fonamentals del sistema restauracionista.

El que hem exposat indica, més encara que allò que sabem, allò que ignorem sobre el republicanisme valencià en els primers anys de la Restauració. Els treballs realitzats fins ara analitzen dos casos fins a un cert punt excepcionals (dues de les tres capitals de província) i ho desconeixem tot respecte a allò que constituïa la generalitat del territori i de la població valenciana en els anys finals del segle XIX: les zones rurals. La majoria dels valencians residien en localitats petites i mitjanes sobre les quals no sabem res. Era, en efecte, un moviment reduït a les ciutats del litoral o és que existien republicans als pobles i, simplement, no ho sabem? En segon terme, hi ha qüestions de major complicació metodològica: ¿per què fracassava l'estratègia republicana a les zones rurals?³⁶ El camperolat valencià va ser un sector social impermeable a les formulacions polítiques republicanes, a diferència del d'altres zones?³⁷ ¿Quina va ser la resposta —pràctica, perquè la teòrica ja ens és coneguda— del republicanisme davant el fenomen del caciquisme rural? L'altre àmbit desconegut també és rellevant: la ciutat de València. La persistència d'aquestes llacunes no ens autoritza a ajornar el debat sobre el paper del republicanisme en la política dels primers anys de la Restauració. Reprenem, doncs, els punts de discussió plantejats a l'inici de l'article.

El cas castellanenc demostra, al meu parer, que l'anàlisi del republicanisme en aquesta etapa no pot limitar-se a constatar el seu fracàs institucional i a explorar la seua continuïtat en àmbits parapolítics. L'examen

36. R. Reig (*Obrers i...*, *op. cit.*, p. 228) ha ofert una interpretació d'aquest problema per als anys del canvi de segle: l'estratègia blasquista fracassava perquè mancava, a les localitats rurals, un dels seus factors primordials, el control del poder municipal. L'explicació, tanmateix, és tautològica: per què no controlaven els republicans els ajuntaments?

37. En el cas català, *vid.* A. MAYAYO, *El naixement del moviment cooperatiu a la Conca de Barberà*, «Estudis d'Història Agrària», 5 (1985), ps. 133-155, i A. LÓPEZ ESTUDILLO, *Federalismo, campesinado y métodos de restablecer el control político en la Restauración*, dins C. MIR (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració (1875-1923)* (Lleida 1989), ps. 191-207.

detingut de la política municipal evidència que, fins i tot amb sufragi restringit, els republicans pogueren recompondre una estratègia interclassista que, unida a llur voluntat decidida de participació en l'esfera política local, els va permetre la conquesta d'una parcel·la no menyspreable de poder. L'èxit de l'interclassisme republicà no pot ser considerat al marge de l'evolució del conjunt social; és probable que la recomposició del bloc republicà es relacione amb les transformacions socio-econòmiques del País Valencià de finals del segle XIX: accés progressiu a la propietat de la terra per a determinats sectors de llauradors, augment del potencial reivindicatiu dels assalariats agraris amb l'extensió dels conreus comercials, crisi de l'artesanat (que posà d'actualitat els programes republicans tendents a un major dinamisme urbà)... La recerca sobre els escassos èxits polítics del republicanisme ens ha de dur, de nou, al problema de la seua base social.

Semblen llunyans, sortosament, els temps en què la caracterització social del republicanisme valencià passava inevitablement per l'etiqueta petit burgesa.³⁸ En l'actualitat no crec que ningú pose objeccions, de partida, a la consideració del republicanisme com un moviment amb ampli suport interclassista. Al costat d'un variat ventall de capes socials populars, els distints republicanismes valencians comptaven amb l'adhesió de sectors de les diverses burgesies ciutadanes. I això obrí, d'entrada, un doble front d'interrogació.

Per què determinats sectors benestants prengueren l'opció republicana, fins i tot en un període, com aquest, d'escassa fortuna per al moviment? La presència d'importants elements burgesos en el republicanisme alacantí —i, en menor mesura, en el castellanenc— ha quedat suficientment demostrada i n'hem avançat explicacions: l'assumpció del programa de desenvolupament per part del zorrillisme castellanenc que havia ocupat l'espai polític progressista abandonat pels unionistes locals i l'assegurança d'una participació, amb majors garanties, en el poder polític per part del possibilisme alacantí. Però resten lluny de ser aclarits, des del meu punt de vista, els motius d'aquesta opció. L'aposta pel republicanisme comportava riscos evidents de marginació: als molt moderats castel·listes d'Alacant els va costar (en època de grans negocis fets al caliu de l'administració local) l'apartament sistemàtic del poder municipal. Valia la pena? El manteniment de l'adscripció republicana d'eixos sectors burgesos ha de ser posat en relació amb el caràcter extremament oligàrquic

38. Eixa fou la primera formulació usada per A. CUCÓ, *Sobre el radicalismo valenciano*, «Hispania», XXIX (1969), ps. 117-129, mantinguda —però amb matisos— en obres posteriors: *El valencianisme polític, 1874-1936* (València 1971), i *Sobre la ideologia...*, *op. cit.* No deixa de ser sorprenent que aquesta caracterització reaparega en CARNERO, *Cambio...*, *op. cit.*, p. 778.

del sistema polític adoptat pel liberalisme espanyol triomfant; durant l'era isabelina, l'experiència històrica de l'exclusivisme moderantista degué conduir determinats cercles burgesos a la conclusió que sols una revisió democràtica dels pressupòsits del sistema liberal podia garantir-los una participació efectiva en la presa de decisions. Però aquesta hipòtesi implica, alhora, un nou interrogant: el de la pervivència d'eixa adhesió republicana durant períodes molt llargs de temps. És cert que la superació de l'exclusivisme isabelí, amb la construcció del sistema restauracionista, va ampliar el suport polític i social a la dinastia, però també és cert que el sistema, una vegada arribat als seus límits integradors, mancava de capacitat per a una obertura continuada cap a l'esquerra;³⁹ eixa pot ser una explicació de la llarga durada de l'opció republicana de determinats sectors burgesos valencians. Durant molt de temps l'aposta per un moviment de base popular enfrontat a l'oficialisme polític constituïria —de moment, i a escala local— una via de promoció social no menyspreable. La carrera política i professional d'un Fernando Gasset en pot ser exemple. Per contra, la ideologia republicana funcionà, de vegades, com a element de solidaritat social: rics burgesos com G. Huguet es mantingueren al costat de l'element popular del moviment. En definitiva, la inserció del republicanisme en el sistema polític de la Restauració no pot prendre com a únic punt de referència l'innegable marginament de les classes populars.

L'èmfasi posat en l'audiència que el missatge polític republicà trobava en determinats sectors populars ha estat un dels eixos principals de les investigacions desenvolupades durant els últims anys, però la qüestió de les relacions entre republicanisme, classes populars i moviment obrer dista de ser resolta. D'un costat, hi hauria la visió *negativa*:⁴⁰ el republicanisme mantingué una forma de *control* sobre les organitzacions obreres (supeditades a les necessitats tàctiques de la política republicana) i retardà el desenvolupament de les organitzacions polítiques i socials amb plantejament classista. Per un altre costat, hi hauria la visió *positiva*:⁴¹ els

39. La millor descripció d'aquest procés és encara el llibre de José VARELA ORTEGA, *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)* (Madrid 1977). El problema de la revisió constitucional (ps. 433-463), amb la qüestió de la sobirania nacional, n'era la principal dificultat.

40. Puc incloure, a efectes simplement expositius, en aquesta primera línia interpretativa plantejaments com els de Cucó (*Sobre la ideología...*, *op. cit.*) i fins i tot els posats de manifest per GUTIÉRREZ, *op. cit.*

41. La gran reivindicació del republicanisme com a suport de la reorganització obrera i popular correspongué a R. Reig (*Obrers...*, *op. cit.*); he utilitzat plantejaments semblants per a la qüestió obrera en el republicanisme castellanenc (*L'Ajuntament...*, *op. cit.*). Les afirmacions de Reig sobre l'autonomia d'acció que el blasquisme atorgava a les organitzacions obreres no deixen de ser contradictòries amb la seua caracterització global del moviment com a populisme (*vid.* R. REIG, *Populismes*, «Debats», 12 [1985], ps. 6-21), d'altra banda tan suggerent.

republicans contribuïren substancialment a la reorganització obrera després de l'onada repressiva posterior a l'estiu de 1873, tot atorgant a les associacions dels treballadors una àmplia *autonomia* d'acció.

En primer lloc, hem de fer una consideració prèvia: de quins treballadors estem parlant? En el cas valencià, i atenent el retard relatiu del procés industrialitzador, els majors contingents de força de treball es trobaven, sens dubte, en l'agricultura i en el món de la petita producció industrial.⁴² El manteniment d'una tradició de manufactura urbana determinà un innegable element de continuïtat en els comportaments polítics. La menestralia (concepte ambigu pel que fa a la situació dels seus integrants respecte a la propietat dels factors productius, però ben descriptiu de la realitat social d'eixes capes urbanes amb forts lligams econòmics, socials i culturals) esdevé —com en altres moments de la nostra història—⁴³ un factor clau en l'articulació de respostes polítiques dins la tradició del liberalisme radical;⁴⁴ la riquesa del món artesà castellonenc es relaciona directament amb l'hegemonia electoral republicana, mentre eixe sector social és present, d'una manera apreciable, en el republicanisme alacantí.⁴⁵ Més desconeguda és la participació dels jornalers del camp, malgrat les evidències, ja comentades, sobre la seua adhesió al republicanisme castellonenc.

La disjuntiva entre control o autonomia com a caracterització de les relacions entre republicans i classes populars és, potser, excessivament polaritzadora. Per al cas alacantí, R.A. Gutiérrez⁴⁶ suggereix que eixe control de determinats sectors populars per part de l'*élite* burgesa possibilista era una de les bases que garantia als dirigents republicans l'acceptació per part de l'oligarquia burgesa local, tot mantenint doctrines socials força poc avançades («*Para ellos, la asociación obrera es necesaria, pero siempre bajo la tutela republicana*»); però el manteniment d'«*actitudes*

42. L'última revisió d'aquesta qüestió historiogràfica recurrent, a J. NADAL, *El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agrària?*, «Recerques», 19 (1987), ps. 115-132. Tampoc a Catalunya el món de la petita producció no era inexistent: *vid.* P. GABRIEL, *La població obrera catalana, una població industrial?*, «Estudios de Historia Social», 32-33 (1985), ps. 191-232.

43. *Vid.*, per exemple, el paper del *poble menut* en la revolució liberal, segons A. M. GARCIA ROVIRA, *Liberalisme «no respectable» i poble menut urbà: bullangues i revolució liberal (1832-1835)*, «Recerques», 22 (1989), ps. 45-62. Al País Valencià, I. BURDIÉL, *La política de los notables. Moderados y avanzados durante el Régimen del Estatuto Real (1834-36)* (València 1987), ps. 211-224.

44. Sobre les actituds polítiques de l'artesanat europeu, *vid.* J. BREULLY, *Artisan Economy, Artisan Politics, Artisan Ideology: the Artisan Contribution to the Nineteenth-century European Labour Movement*, dins C. EMSLEY i J. WALVIN (eds.), *Artisans, Peasants & proletarians 1760-1860* (Londres 1985), ps. 187-225.

45. GUTIÉRREZ, *op. cit.*, ps. 44-45.

46. *Ibid.*, ps. 127, 131 i 145.

interclasistas y paternalistas» per part del castelarisme (perquè els federals, segons l'autora, reconeixien teòricament la lluita de classes i, en la pràctica, donaven suport actiu a determinades vagues) no l'impedí col·laborar en la iniciativa autònoma —amb notable participació republicana—, que creà la principal de les societats obreres alacantines (*Instrucción y trabajo*) ni el reconeixement, de mala gana (els polítics dinàstics, ni de bona ni de mala), del dret de vaga. Tampoc en el cas castellonenc la tesi de l'autonomia popular no deixa de necessitar matisos: l'associacionisme obrer hi era molt feble (incomparable amb l'alacantí, per exemple) i és difícil escatir quina era l'audiència dels «*prácticos consejeros*» dels dirigents republicans sobre els sectors populars. És possible, a més, que les relacions entre republicans i obrers hagen variat amb el temps o entre els diversos republicanismes. Eixa és la conclusió que pot inferir-se, també, de l'estudi d'À. Duarte sobre el republicanisme català.⁴⁷

Però la solució de semblant disjuntiva no pot venir, al meu parer, de l'estèril insistència en la superioritat ideològica de les formulacions classistes davant l'interclassisme republicà: és probable, com afirma R. A. Gutiérrez, que el republicanisme (ni tan sols el més avançat, el federal) no superarà mai «...*el marco de un mutualismo societario reformista y carente de posibilidades reales de emancipación social que, al ir mostrando sus limitaciones, irá separando al proletariado del federalismo y aproximándole a las opciones socialista y anarquista*». ⁴⁸ L'argument no deixa de ser perillósament teleològic: oferien els plantejaments socialistes i anarquistes possibilitats reals d'emancipació social? L'opció entre republicanisme interclassista o alternativa de classe ha respost històricament, no a la bondat emancipadora (més que discutible en tots els casos) de les respectives doctrines, sinó a factors estructurals com, per exemple, les possibilitats de triomf polític;⁴⁹ els obrers alacantins no degueren abandonar el republicanisme pel seu caràcter petit burgès, per l'increment de la industrialització o per l'empitjorament de les condicions de vida,⁵⁰ sinó pel fracàs polític del republicanisme alacantí; paral·lelament, la continuació de l'hegemonia republicana a Castelló va contribuir a frenar l'expansió de les organitzacions classistes. Vull referir-me ara, molt breument, a eixos factors polítics.

47. DUARTE, *El republicanisme...*, op. cit., ps. 81-82 i 145.

48. GUTIÉRREZ, *El republicanismo...*, p. 144.

49. Això es desprèn dels estudis d'història comparada de les actituds polítiques dels treballadors com, per exemple, J. BREULLY, *Una comparación del movimiento obrero político en Gran Bretaña y Alemania entre 1850 y 1875*, «Debats», 17 (1986), ps. 77-92; una introducció a eixa qüestió, J. MILLÁN, *La diversidad de la respuesta obrera en el siglo XIX*, «Debats», 17 (1986), ps. 70-75.

50. Factors explicatius utilitzats per GUTIÉRREZ, op. cit., ps. 144-152.

Com molt bé ha posat en relleu À. Duarte, els republicans catalans semblaren «voler estalviar esforços als principals dirigents de la Restauració»;⁵¹ si l'objectiu del nou sistema era mantenir en la marginalitat política tots els sectors socials que no havien entrat en l'ampliació del marc liberal-oligàrquic, el retraïment republicà va suposar un greu error tàctic. Eixa disjuntiva davant la política restauracionista no la patiren sols els republicans,⁵² però el republicanisme castellanenc va saber aprofitar les estructures locals i un suport social diversificat, tot dirigint-se a l'ocupació d'un espai pròxim de poder. Eixa iniciativa política no difereix, en substància, de la que prengueren, poc després, blasquistes i lerroixistes.⁵³

D'eixa manera, el llarg parèntesi republicà entre la derrota del Setenni i la revifalla del radicalisme ja no sembla ni tan llarg ni tan buit.⁵⁴ La reconstrucció dels republicanismes valencians, entre la crisi i la resistència, ens hauria de dur a revisar el tòpic del triomf incontestable del sistema restauracionista. Si la Restauració canovista perfeccionà determinats mecanismes de control, els sectors socials marginats també començaren a renovar, molt aviat, llurs instruments de resistència. Historiadors com G. S. Jones ja ens han advertit sobre eixa mecànica separació entre períodes de control i etapes de ruptura:⁵⁵ el conflicte entre els grups socials contraposats desconeix les perioditzacions de la història acadèmica.

51. DUARTE, *El republicanisme...*, op. cit., p. 143.

52. Vid., per exemple, M. RALLE, ¿*Divergencias socialistas? Madrid y Bilbao ante el conflicto minero de 1891*, dins A. ELORZA i M. RALLE, *La formación del PSOE* (Barcelona 1989), ps. 187-243; és reelaboració d'un article anterior.

53. Cf. J.B. CULLA, *El republicanisme lerroixista a Catalunya (1901-1923)* (Barcelona 1986); ÀLVAREZ JUNCO, op. cit.; ROMERO MAURA, op. cit.

54. El republicanisme castellanenc no fou un cas excepcional: vid. referències a victòries municipals a Catalunya, DUARTE, op. cit., ps. 17-29.

55. G. S. JONES, *Lenguajes de clase. Estudios sobre la historia de la clase obrera inglesa (1832-1982)* (Madrid 1989), ps. 72-85.